

JARL TORBACKE

Erik Palmstiernas tryckta dagböcker

Källkritiska observationer

I

När Gunnar Gerdner 1946 disputerade uppmärksammades hans avhandling om regeringsproblemet i Sverige under åren 1917–1920 inte bara av den anledningen att arbetet ansågs ovanligt gediget. Även det faktum att författaren kunde stödja sig på ett stort otryckt källmaterial, som tidigare i mycket liten utsträckning varit tillgängligt för forskningen, väckte intresse. Speciell uppmärksamhet riktades mot de »Politiska anteckningar» – eller »Dagbok av en medlem i Edéns och Brantings ministärer 1917–20» som det också hette¹ – vilka utgjorde en av Gerdners huvudkällor. Även om initierade läsare utan svårighet kunde fastställa att källans upphovsman var Erik Palmstierna, sjöminister i regeringen Edén, utrikesminister i den första regeringen Branting, under 1910-talet ledande socialdemokratisk politiker och senare svensk minister i London, gav dennes önskan om anonymitet avhandlingen en viss sensationell anstrykning.

Några år efter disputationen påbörjade Palmstierna utgivandet av en tryckt version av de av Gerdner utnyttjade dagböckerna. I snabb följd publicerades 1951–1954 fyra volymer,² vilka innehåller dels en memoar – enligt utgivaren dock i viss mening baserad på samtida material³ – för tiden fram till 1913, dels en tryckt version av dagboksanteckningar förda under perioden 1913–1921, och dels – i form av bilagor – ett mindre antal dokument och brev samt några sammanfattande synpunkter på den tid hela verket omspanner.

¹ GUNNAR GERDNER, *Det svenska regeringsproblemet 1917–1920* (1946) *Cit. Gerdner 1946*, s. XV.

² Ett brytningsskede (1951), *Orostdid I 1914–1916* (1952), *Orostdid II 1917–1919* (1953), *Dagjämning 1920–1921* (1954).

³ Ett brytningsskede, s. 8.

Dessa böcker väckte stor uppmärksamhet. I Historisk Tidskrift anmälades de av Torvald Höjer, som inledningsvis uttryckte viss tveksamhet mot det kloka i att redan nu offentliggöra en källa som så öppet redovisade förhållanden med anknytning till ett av de mest omdiskuterade skedena i svensk historia; han påpekade även, att man inte kunde veta i vad mån utgåvan »fullständigt och oförändrat» återgav den ursprungliga texten.⁴ Efter hand som volymerna publicerades blev Höjer dock alltmer positiv.⁵

På sina håll möttes dagböckerna emellertid av stark kritik, framför allt från Palmstiernas egen generation av socialistiska politiker. Som exempel kan anföras en serie fräna artiklar av Zeth Höglund i Morgon-Tidningen 1955.⁶ Den vetenskapliga kritiken fullföljdes av Sven Ulric Palme i ett arbete, som förelåg i manuskript redan 1955⁷ och som trycktes 1959.⁸ Palmes invändningar var ett led i hans undersökningar rörande storstrejkens problematik och gällde därför främst den memoar, som inledde Palmstiernas första bok.

Av forskarna har dagböckerna i tryckt version flitigt använts. Sannolikt har befintligheten av tryckta dagböcker härrörande ur annat politiskt läger därvidlag känts som en form av garanti för källkritisk balans.⁹

Palmstiernas dagböcker kom även att bli en huvudkälla för en stor del av den tidigt bortgångne Gunnar Gerdners vetenskapliga produktion. Redan två år före disputationen hade han utnyttjat dem för en uppsats om den Edénska ministären och författnings-

⁴ Historisk Tidskrift 1952, s. 68. Även fakultetsopponenten Elis Håstad poängterade i sitt tryckta omdöme de källkritiska svårigheterna i sammanhanget: Statsvetenskaplig Tidskrift 1947, s. 345 f.

⁵ Historisk Tidskrift 1953, s. 373 och 1954, s. 440. I sistnämnda anmälan be-tecknades arbetet som en källkritisk skrift med ett »mycket betydande» värde.

⁶ Morgon-Tidningen 12/3, 14/3 och 16/3 1955.

⁷ TORVALD T:SON HÖJER, Sakkunnigutlåtande rörande en ledig professur i historia vid Uppsala Universitet. Historisk Tidskrift 1955, s. 443. Utlåtandet är daterat maj 1955.

⁸ SVEN ULRIC PALME, Karl Staaff och storstrejken 1909 (1959). En ny och högst reviderad upplaga ingår i På Karl Staaffs tid (1964).

⁹ Här avses särskilt de av Gerdner redigerade utgåvorna av Hugo Hamiltons Dagböcker 1911-1916 (1955) och 1917-1919 (1956) samt Joh. Hellners Minnen och dagböcker (1960), vilka redigerades av Wilhelm Odelberg. Bland *otryckta* dagböcker från 1910-talet, vilka också utnyttjats av forskningen, kan nämnas Ernst Beckmans, Oscar von Sydows och Johan Widéns.

revisionen 1918.¹ Och en framträdande roll spelade de även för första huvudavsnittet i Gerdners andra stora arbete, »Parlamentarismens kris i Sverige vid 1920-talets början», vilket publicerades 1954. Vid sistnämnda tidpunkt förelåg Palmstiernas dagböcker i tryckt version, men Gerdner påpekar att så inte varit fallet när manuskriptet till boken färdigställdes.² Ett mått på den roll dagböckerna spelat fås ur följande sammanställning:

	Antal noter	Antal hänvisningar till P*
Gerdner 1944	75	30
Gerdner 1946	952	250
Gerdner 1954 ³	458	94

Gerdners sätt att dokumentera sin framställning i ovannämnda arbeten präglas av att han i hög grad stöder sig på ett otryckt material. Citaten såväl i text som i noter är många och ganska ofta långa.

Denna citatteknik är av största betydelse. Den skapar nämligen den för efterföljande forskning relativt ovanliga möjligheten att utan tillgång till otryckta förlagor på ett antal punkter kunna verifiera exakticiteten hos i varje fall vissa delar av de tryckta utgåvorna av Erik Palmstiernas dagböcker. Resultatet av bl.a. en sådan kontroll följer nedan.

2

Om dagböckernas väg till trycket är följande känt.

Enligt vad Erik Palmstierna själv meddelat fördes dagboken »mitt under händelsernas snabba och skiftande förlopp» med blyerts i små

¹ GUNNAR GERDNER, Ministären Edén och författningsrevisionen 1918. Statsvetenskapliga studier till Statsvetenskapliga Föreningens i Uppsala tjugofemårsdag 19 7/11 44 (1944) *Cit. Gerdner 1944*, s. 265 ff. – Roande är att när Dagens Nyheter 12/12 1944 tog upp Gerdners uppsats i en ledare rubricerad »Kritiskt skede» trodde skribenten (Leif Kihlberg) att den anonyme dagboksförfattaren tillhörde »den liberala statsrådsretsen» och hade »särskilda förutsättningar att bedöma s.k. polisfrågor»; det påpekades dock att Edén själv inte kunde vara författaren!

² GUNNAR GERDNER, Parlamentarismens kris i Sverige vid 1920-talets början (1954) *Cit. Gerdner 1954*, s. 553.

³ Det bör på nytt påpekas att här endast avses den del av boken som berörs av Palmstiernas dagböcker, dvs. s. 9–167.

notisböcker.⁴ Då texten främst kom att bestå av anteckningar i förkortning erbjöd dechiffringen, som företogs i reprints åren 1926–29, stora svårigheter även för författaren själv. Vid nämnda tidpunkter gjordes därför en renskrift av dagboken av en dotter till denne, varefter originalen – till följd av deras oläslighet – förstördes.⁵ Redan här finns sålunda ett led i proceduren, bortom vilket ingen kontroll kan nå.

Det var alltså nyssnämnda *renskrift*, som utnyttjades av Gunnar Gerdner och som också låg till grund för den till trycket befordrade versionen av dagböckerna. Den redigering, som sedan föregick publicerandet, företogs av Erik Palmstierna själv och innebar enligt uppgift⁶ vissa uteslutningar: dels eliminerades vad som stod om hustrun, dels ströks vissa uppgifter om Hjalmar Brantings privata ekonomiska förhållanden. Gerdner, vars sista arbete som nämnts utkom sedan tryckningen av dagböckerna fullbordats, påtalade i sin bok att i utgåvan »vissa uteslutningar av mindre betydelse företagits».⁷ Mellan skål och vägg skall han dock ha delat den av annan initierad person hysta åsikten att redigeringen var »slarvigt» gjord, även om avvikelserna, i förhållande till renskriften, inte ansågs stora.⁸

3

Som ovan antydde är det möjligt att använda Gunnar Gerdners citat ur den av honom begagnade renskriften av dagböckerna till en kontroll av vissa delar av Erik Palmstiernas tryckta version av samma renskrift – Gerdners forskningar täcker ju endast åren 1917–1921. I sammanhanget är det angeläget påpeka att den sistnämnde till sitt förfogande haft filmkopior av renskriften,⁹ vilket högst väsentligt reducerar risken för att eventuella olikheter mellan Gerdners citat och Palmstiernas utgåva skulle bero på t.ex. brister i den förres excerpter.

⁴ Ett brytningsskede, s. 7.

⁵ Meddelande av Erik Palmstiernas son, fil. dr Carl Fredrik Palmstierna.

⁶ Meddelande av Carl Fredrik Palmstierna.

⁷ GERDNER 1954, s. 553.

⁸ Meddelande av Carl Fredrik Palmstierna.

⁹ GERDNER 1946, s. XV. Filmkopiorna disponerades blott för avskrift. De har så vitt kunnat utrönas efter begagnandet återställt och sedermera förstörts: Meddelande av fru Margit Gerdner.

En summering av antalet hänvisningar i Gunnar Gerdners här aktuella arbeten till Palmstiernas dagböcker ger till resultat att sådana förekommer 374 gånger.¹ En närmare granskning visar, att inte mindre än 177 av fallen har anknytning till citat, av varierande längd och beskaffenhet. I nedanstående sammanställning fördelas dessa citat på olika kategorier med hänsyn till graden av överensstämmelse (i tabellen något oegentligt benämnt korrekthet):

	Citat ur Palmstiernas dagböcker			Totalt
	Korrekta	Formellt felakt.	Felaktiga	
Gerdner 1944	11	5	3	19
Gerdner 1946	61	28	12	101
Gerdner 1954	33	7	17	57
Totalt	105	40	32	177

Som »fomellt felaktiga» har här betraktats de citat, där förändringar skett i tempus, böjningsformer, ordföljd e.d. men där innebörden förblivit den ursprungliga. Däremot har citat bedömts som »korrekta» i de fall påträffade olikheter betingats av stavning, interpunktion, upplösta förkortningar (t.ex. »soc.dem.» = socialdemokratisk) eller modernt språkbruk (t.ex. »icke» = inte, »uti» = i). Med »felaktiga» citat avses de som förändrats därhän att betydelsen blivit annorlunda.

Av siffrorna framgår att inte mindre än 40 % av citaten är inkorrekta, vilket måste anses vittna om att i varje fall en synnerligen kraftig språklig överarbetning av dagböckerna ägt rum i samband med tryckningen. Det stora antalet innehållsmässiga förändringar – nära 20 % av alla citat – pekar dock hän även mot ett förhållande av – källkritiskt sett – betänkligare art.

4

En närmare granskning av de skiljaktigheter utgåvan av dagböckerna uppvisar vid en jämförelse med Gerdners citat ur den gemensamma förlagan avslöjar att i vissa fall de vid redigeringen företagna

¹ Se sammanställningen ovan s. 355.

ändringarna fått konsekvenser för dagboksanteckningarnas vittnesbörd om de samtida företeelserna. Nedan skall de olika typerna av förändringar exemplifieras.

I några fall är det möjligt att visa att Erik Palmstierna helt enkelt tolkat renskriften fel. Ett påtagligt exempel gäller en personfråga.

I samband med regeringskrisen på hösten 1920, där dagboksförfattaren var livligt verksam som regeringsmakare,² har denne anförtrött dagboken en lista upptagande de av honom föreslagna statsråds-kandidaterna. Bland dem återfinns på handelsministerposten namnet Bratt, vilket i den tryckta versionen förtydligats till »I. Bratt»³ – den bekante nykterhetspolitikern. Att den hängivne liberalen Ivan Bratt skulle varit påtänkt för en plats i Louis De Geers expeditonsregering, som av liberalerna sågs med ovilja,⁴ ter sig föga troligt. Gunnar Gerdner, som återger listan, identifierar – säkerligen helt riktigt – i stället bäraren av namnet som grosshandlaren och skeppsredaren i Göteborg Adolf Bratt.⁵

En annan typ av ändringar utgör tillskotten av ord, sannolikt oftast företagna i avsikten att förtydliga saksammanhang e.d. I flera fall har emellertid därvid uppkommit såväl oklarheter som tvivelaktiga pressningar av omdömen. Som exempel på en lindrig »förseelse» av anført slag får man väl karakterisera skrivsättet i samband med skildringen av kommandantens i Stockholm reaktion på meddelandet om att regeringsförslaget i författningsfrågan 1918 skulle bli radikalt: Gerdner redovisar här uttrycket »svarade han: 'Gudske-lov!»,⁶ medan Palmstierna förtydligar till »utbrast han lättad: 'Gudskelov'!»,⁷ vilket väl i och för sig är ett riktigt tillskott i efterhand.⁸ Detsamma kan sannolikt sägas om följande omdöme om Nils Edéns sinnesstämning på hösten 1920: »Han (: Edén) föreföll endast tänka på nödvändigheten av att konsolidera sitt eget parti, och en bitter-

² Om detta se Gerdner 1954, passim.

³ Dagjämning, s. 151.

⁴ GERDNER 1954, s. 98 ff.

⁵ GERDNER 1954, s. 64. Jfr SVEN ANDERS SÖDERPALM, Storföretagarna och det demokratiska genombrottet (1969), s. 205.

⁶ GERDNER 1944, s. 283.

⁷ Orostid II, s. 239.

⁸ Liknande exempel: GERDNER 1954, s. 17/Dagjämning, s. 137 och Gerdner 1954, s. 111/Dagjämning, s. 159.

het från i våras stack fram.»⁹ vilket hos Palmstierna blivit »Han (: Edén) föreföll endast tänka på nödvändigheten av att konsolidera sitt eget parti och en viss bitterhet från i våras stack otvetydigt fram».¹ Var gränsen för det tolerabla i fall som dessa skall anses gå är dock svårt att säga. Som ett direkt tendentiöst förtydligande i syfte att uppnå en uppmjukning måste man dock beteckna följande tillskott till en reflexion rörande Palmstiernas efterträdare på utrikesministerposten möjligheter att agera i Ålandsfrågan:

Gerdner 1954, s. 124

»En ny man på min post måste emellertid avge en förklaring, att kursen fortsättes.»

Dagjämning, s. 140

»En nya man på min post måste emellertid avge en förklaring, innan han tillråder, att kursen fortsättes.»

Formuleringen i utgåvan har här blivit mindre imperatorisk och mera »konstitutionell».

Intressantare, men samtidigt svårare att acceptera, är de utslutningar, som förekommer och som av allt att döma är både fler och allvarligare än ovan anförda bedömare ansett.

I samband med redovisningen av tillståndet inom statsråds-kretsen mot slutet av året 1919 anför Gunnar Gerdner – stödd på Palmstiernas dagboksanteckningar av 15/12 – att samarbetet mellan socialdemokrater och liberaler blivit sämre, att hos regeringschefen Edén »det forna spänstiga intresset» var borta och att denne blott skötte det löpande »i väntan på en förändring».² Någon notis av denna lydelse eller innebörd finns över huvud taget inte i den tryckta dagboksversionen. I sammanhanget återger Gerdner även ett stycke ur anteckningen för den 31/12 samma år: »Kungen var mycket vänlig under nyårskonseljen och hoppades att vi skulle fortfara utan avbrott. Det är väl rätt osäkert, hur därmed blir. Nu ligger kommunalskattefrågan på bordet till avgörande, och trötthet – rent fysisk sådan – har gripit flera av oss. Dessa år har sannerligen varit dubbla tjänsteår.»³

⁹ GERDNER 1946, s. 320.

¹ Dagjämning, s. 133.

² GERDNER 1946, s. 163.

³ GERDNER 1946, s. 164.

I utgåvan återfinns blott citatets två första meningar.⁴ Gerdner påpekar i sammanhanget, att i förlagan det av honom citerade partiet efterföljs av ett omnämmande av Alfred Peterssons i Påboda sjukdom, vilket i den tryckta versionen första gången nämns under 11/1 1920 (och därmed i en annan volym av Palmstiernas arbete).⁵ Sammantaget antyder detta att ganska stora utslutningar i detta avsnitt kan förekomma och att dessa berör de tidiga upplösningstendenserna inom den Edénska regeringen.

Ett liknande exempel synes föreligga i samband med den stora aktiviteten i Ålandsfrågan vid tiden för regeringsskiftet hösten 1920. Palmstiernas strävan var i detta sammanhang att bevara den avgående regeringen Brantings syn på problemet under den efterföljande expeditionsministärens tid. Flera av de av Gerdner citerade passusarna har inte kunnat återfinnas i den tryckta versionen – trots att Palmstierna i inledningen till den aktuella volymen av utgåvan särskilt framhåller, att Ålandspolitiken återges »utförligt och oförbehållsamt».⁶ Bland de uttryck som fallit bort är den martialiska frasen att, om situationen på Åland tillspetsades därefter att svenska frivilliga började strömma över för att hjälpa ålänningarna, man skulle »slås för rätten»!⁷

Ett tredje fall av dylika så vitt kan bedömas medvetna strykningar har anknytning till Palmstiernas ovan berörda verksamhet som regeringsmakare hösten 1920, en roll, som han tydligen inte heller har lust att i dess helhet inför eftervärlden stå som innehavare av. Två besläktade exempel kan anföras.

Gerdner 1954, s. 52

»Vi begagna på detta sätt vår ställning för att ordna den kommande regeringen, innan någon hinner störa oss. Det är också av största vikt, att *vår* kurs betryggas och en regering tillkommer, som inte väcker oro i arbetarlägret.»

Dagjämning, s. 146

»Det är av största vikt, att *vår* kurs betryggas i Ålandsfrågan och en regering tillkommer, som inte väcker oro i arbetarlägret under rådande såväl säregna som brydsamma situation. Jag skulle vilja ordna några andra platser i regeringen också, innan jag lämnar,» – – –.

⁴ Orostid II, s. 389.

⁵ Dagjämning, s. 16.

⁶ Dagjämning, s. 7.

⁷ GERDNER 1954, s. 125.

Gerdner 1954, s. 140

»'Detta skall dock inte hindra mig', sade De Geer. Han var tydligen besluten, och jag anbefalldes den strängaste diskretion, så att ingenting måtte sippra ut.»

Dagjämning, s. 150

»'Detta skall dock inte hindra mig', sade De Geer. Han var tydligen besluten.»

Vid sidan av de redovisade exemplen på förändringar som dagböckerna undergått i samband med tryckningen finns ett antal mera disparata, i sig dock både väsentliga och belysande. Endast ett par skall här återges.

Att Erik Palmstierna lät sin uppfattning om ett av skälen till regeringen Louis De Geers kapsejsande på våren 1921 – han ansåg att regeringschefen blivit »senil»⁸ – mjukas upp – han hade blivit »åldrad»⁹ – må anses försvarbart av mänskliga hänsyn, men kanske inte helt adekvat. Några hänsyn visade han i alla händelser inte, då han formulerade om en passus rörande Birger Ekebergs acceptering av en post i De Geers regering:

Gerdner 1954, s. 159 f

»Swartz ger den nya regeringen sin välsignelse. Det var inte någon vidare bra inledning med hänsyn till soc.dem. Mågen Ekeberg har accepterat. Detta ger likväl saklig styrka åt regeringen.»

Dagjämning, s. 160

»Swartz ger den nya regeringen sin välsignelse. Detta var inte någon vidare god början med hänsyn till socialdemokratin. Mågen Ekeberg hade accepterat. Detta kanske förklarar, men Ekeberg skänker saklig styrka åt regeringen.»

Det ganska insinuanta tillägget om att skälet till att Swartz accepterat regeringen skulle vara mågen Ekebergs statsrådspost saknar täckning i den av Gerdner redovisade ursprungliga texten:

⁸ GERDNER 1954, s. 221.

⁹ Dagjämning, s. 184.

En annan omformulering går ut över Gustav V:

Gerdner 1946, s. 230 f

»Yttermera uttalade kungen det önskemålet att regeringen borde handla fullt självständigt och ej taga intryck av 'utomstående', vartill svarades att en soc.dem. regering i detta avseende ej skulle skilja sig från andra regeringar.»

Dagjämning, s. 59

»Kungen begärde vidare, att regeringen skulle handla fullt självständigt och ej taga intryck av 'utanförstående', vartill svarades, att en socialdemokratisk regering i detta avseende ej skulle skilja sig från andra.»

Monarkens krav har här i den tryckta versionen getts en mera kategorisk form.

5

Av vad som ovan anförts torde framgå att källkritiskt grundade anmärkningar av allvarlig art kan resas mot i varje fall vissa delar av den i tryck föreliggande versionen av Erik Palmstiernas dagboksanteckningar. Genom att utnyttja Gunnar Gerdners citat ur den gemensamma förlagan är det möjligt att visa, att dagboksörfattaren vid redigeringen inför publiceringen dels genomfört en av allt att döma genomgripande språklig överarbetning, dels verkställt ändringar av skilda slag, vilka i en del fall påtagligen förändrat notisernas innebörd. Full klarhet rörande avsikten med sistnämnda ingrepp kan väl inte nås, men det kan inte uteslutas att åtminstone på några punkter medvetna förvanskningar av anteckningarnas ursprungliga innehåll åsyftats.

Av speciell vikt i sammanhanget är att den grundtext, som Gerdner och Palmstierna här utgått från, redan den utgör en renskrift av originalet till dagboken – och dessutom av ett original, vars dechiffreering enligt uppgift erbjudit stora svårigheter. Man kan alltså inte bortse från möjligheten att också i detta led notisernas lydelse och innebörd undergått förändringar av samma slag som de, vilka ovan redovisats. Främst av den anledningen kan upplysningen att av renskriften maskinskrivna kopior omfattande tiden 3/1 1917–25/6 1921 finns bevarade¹ inte bli av någon större betydelse.

¹ Meddelanden av Margit Gerdner och Carl Fredrik Palmstierna. De åsyftade maskinskrivna kopiorna tillverkades under Gunnar Gerdners avhandlingsarbete.

Avgörande för bedömningen av den källskrift som här gjorts till föremål för kritisk granskning måste ju i sista hand ändå bli inte de brister, som är möjliga att redovisa och kanske därmed att i viss mån korrigera, utan de svagheter, som låter sig anas men som befinns sig utom räckhåll för påverkan.

De gjordes i tre exemplar, av vilka ett gick till Erik Palmstierna (förvaras nu hos Carl Fredrik Palmstierna), ett till Axel Brusewitz (nu på Skytteanum i Uppsala) och ett till Gerdner personligen (nu bland Gerdners papper i Uppsala Universitetsbibliotek). – Den möjlighet till exakt fastställande av omfattningen av olikheter mellan renskrift och utgåva, som alltså föreligger för perioden 1917–1921, har här av skilda anledningar tills vidare inte utnyttjats.